

ANTROPOCÉN A KÉSŐ-GYARMATI INDIA EGY RÉGIÓJÁBAN: AZ ÁLLAMI ÉS A VÁLLALATI KORMÁNYZATISÁG TÁRSADALMI-TÁJKÉPI HATÁSAI, 1900–1940¹

BALOGH RÓBERT

Anthropocene in a region of the late colonial India: social and landscape effects of the statal and company governmentality, 1900–1940

In order to identify social-political-spatial settings that facilitated the emergence of the Anthropocene, the paper discusses the way the mentality behind policies (that is governmentality) of the Government of British India and of a private industrial giant, the Tata Iron and Steel Company (TISCO), induced changes in the relationship between society and landuse patterns in a region of Eastern India. The first part looks at Chotanagpur at the regional scale and presents the introduction of forest laws, the so-called settlement operations and the emergence of the coolie work regime as three major changes that the colonial mode of knowledge production triggered. Negotiations, use and interpretations of indigenous knowledge, and food availability crisis were part of this reconfiguration. When taking a smaller scale look and focusing on the vicinity and supply network of the steel works, it becomes visible that the TISCO, as an industrial development project, brought about immediate human ecological crisis in the area. The paper also shows that the company used its position and title as landowner to curb local political initiatives, however, locals had a chance to challenge decisions over land use once they also turned to the colonial state. Considering both company and colonial governmentality helps to define domination and subalternity in terms of landscape and landuse change. (*Keywords: Anthropocene, governmentality, knowledge production, domination, landscape, industrial development*)

Bevezetés

„Amikor a TISCO először jelent meg Noamundiban, a helyi emberek nem akartak nekik dolgozni”, mondja Ambika Das, egy közlékeny, 28 éves nő, akinek nagyszülei egész életükben a Tata Steelnek bányásztak vasércet kézi erővel. Ambika eredetileg egy alsó kasztból származott, a házassága és a Ho törzsek közelében töltött élet azonban mozdulatait, szokásait és életmódját megkülönböztethetlenné tették az övékétől. „Abban az időben sok kusum fa volt itt, amelyek sok lakkot adtak”, mondja tovább, mivel a családjában a TATA Steelről szóló

¹ A tanulmány az NKFIH 128978. számú, „Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai” című projektje keretében készült. A 2012-ben és 2013-ban végzett levéltári kutatást az Indian Council for Cultural Relations ösztöndíja tette lehetővé. A szerző 2010 augusztusa és 2011 augusztusa között a TATA Group cégcsoporthoz tartozó TATA Consultancy Ltd. alkalmazásában állt.

generációról generációról szóló történetekkel nőtt fel. „*A lakknak jó ára volt és más dolgokért is el lehetett cserélni a piacon. A TISCO házról házra járt, de senki sem ment el nekik dolgozni. Aztán elkezdtek kivágni a kusum fákat és az emberek arra kényszerültek, hogy nekik dolgozzanak*” (Gupta, D. 2011).

A tanulmány az iparosítás társadalmi hatásait az *antropocén* korszakon belül gondolkodva közelíti meg. Az antropocén az ember koraként fordítható, s azt az időszakot jelöli, amikor az ember a Földet mint biofizikai rendszert alakító legfontosabb tényezővé vált. Antal Attila pontos megfogalmazása szerint: „*Korszakunkkal beléptünk a Föld nevű bolygó legújabb geológiai – és egyúttal társadalmi, politikai – korszakába, az antropocénbe, amelynek a kezdetét az emberiség által a Föld ökológiájára és ökoszisztémájára gyakorolt, végleges és visszavonhatatlan hatástól számítjuk*” (Antal A. 2018). Az antropocén, a tudomány jelenlegi állása szerint, nem egyszerűen korszakváltás, hanem olyan ökológiai válságidőszak, amelyben az ember eltűnése is elképzelhető. A fogalmat komolyan vevő kutatók szerint a történetírás számára jelen helyzetben az egyenlőtlenségek és a társadalmi-ökológiai innovációk kapcsolata jelenthetne adekvát és felelős kutatási programot (Balogh R. 2019).

Jelen tanulmány ehhez a programhoz egy gyarmati környezetbe ágyazódó iparváros tájképre gyakorolt hatását kutatva járul hozzá. A vizsgálat színtere Szingbum, főként annak keleti része, a történeti Csothanagpur régió délkeleti területe Indiában. A továbbiak szempontjából Szingbum két jellegzetessége fontos: egyrészt, lakói Brit India kialakításának idején főként a Ho, kisebbrészt más őslakos (adivasi) népekhez tartoztak (Dasgupta, S. 2018), s mint ilyen, katonai és közvetlen igazgatás alá tartozó határvidékként jött számításba. Másrészt, ez a térség India egyik legjelentősebb fémlelőhelye. Ezen jellemzőkből az következik, hogy egyszerre figyelhetők meg a gyarmati dominancia, hegemonia és szubalternitás megjelenési formái, ezen viszonyrendszer gyarmati tudástermeléshez való viszonya, valamint a tájkép ipari átalakítása. Nem véletlen, hogy a dominancia, hegemonia és a szubalternitás mibenlétéről és viszonyáról szóló, Dél-Ázsia vonatkozásában négy évtizedes, társadalomtörténeti vitának Uday Chandra nemrégiben éppen a poszt-koloniális Csothanagpurra vonatkozó kutatásai nyomán adott új olvasatot: „*Az állam névleg azt vállalja, hogy megvédi a törzsek földekhez fűződő jogát és megerősíti a törzsi demokráciát, ugyanakkor elloppja a törzsek által lakott terület közelében levő ásványi anyagokat és az erdőket, valamint annak árverezi el a földjeiket, aki a legtöbbet ígéri ezekért. Ezek után a törzsek, mint alanyok már »szegényként« jelennek meg, s így a sok millió dolláros szegénysegítő ipar figyelmére is érdemesek. Ravasz módon, miközben az állam hiányáról van szó, az valójában mindenhol ott van. A törzsi közösségépítés folyamata is át van itatva az állammal, így tükrözi utóbbi kétarcúságát.*” (Chandra, U. 2013. 59. Lásd még: Pandey, R. 2019.) A politikai döntések és a hatalomgyakorlás módja, valamint az háttérében levő mentalitás kölcsönhatása, vagyis a kormányzatiság, nélkülözhetetlen eleme a tájkép értelmezésének.

Szingbum a 20. század elején iparvidékké alakult, de ezzel együtt határvidéki jellege is tovább élt. A határvidék, a *frontier*, fogalma közel egy évszázada jelen van a történetírásban. Frederick Jackson Turner észak-amerikai Nyugatra vonatkozó elméletét történészek szinte minden birodalommal és gyarmattal kapcsolatban alkalmazták már (Russell, L. 2001). Ezen munkák között Michael Redclift monográfiája elismeri, hogy a frontier valóban kulcsfontosságú szintér, de felülírja Turner érveinek linearitását: „a társadalmi normaszegés, amelyet Turner az elsődleges határvidékekkel azonosított, nem egy civilizatórikus folyamat része, hanem a mély társadalmi konfliktusok tünete” (Redclift, M. 2006. VIII). Redclift azt vizsgálta, hogy „az új határvidékek mennyiben jelenítik meg a múltat és annak földrajzát és eközben mennyire mossák el a hátrvonulat a természeti és nem természeti jelenségek között”. A határvidéken megjelenő társadalmi konfliktusokat különböző kontinenseken vizsgálva arra jutott, hogy: „A határvidék egyszerre határ és a társadalmi kirekesztés eszköze, átmeneti zóna és új kulturális képzelet” (Redclift, M. 2006. VIII.). Ha elfogadjuk, hogy a hegemon kultúrából kiszorulóknak tekintett szubaltern csoportok politikai tevékenysége elválaszthatatlan a hegemon világtól, és ezt összekapcsoljuk Redclift frontier-fogalmával, arra jutunk, hogy az őslakos szubalternnek tekintett társadalom által lakott határvidékek az antropocén formálódásának központi területei. Ezek azok a terek, ahol világosan megmutatkozik, hogy az antropocén forrásvidékén azon törekvések legitimitását találjuk, amelyek a tájkép egyes elemeinek kommodifikálását kirekesztéssel érik el (Moore, J. W. 2015).

A fenti idézet Divya Gupta az immár világszerte terjeszkedő indiai Tata Steel vállalatról megjelent esszéjében olvasható, s éppen egy ilyen helyzetre világít rá. A tudósítás arra hívja fel a figyelmet, hogy a dél-ázsiai ipari beruházások esetén a 21. század elején is nyílt és erőszakos formában jelentkeznek földtulajdonnal és földhasználati joggal, munkakörülményekkel és az alacsony bérekkel, valamint tájsebekkel és szennyezéssel kapcsolatos konfliktusok, amelyek jól láthatóvá tesszik a globális centrum-periféria viszonyok helyi, emberi közösségekre és ökológiai sokféleségre gyakorolt negatív hatását.² Az acélgyártás és Dzsamsedpur város neve a 20. század első évtizedeiben fonódott össze. A formálisan 1907-ben alapított Tata Iron and Steel Company (TISCO) az 1930-as évekre már Brit India acélszükségletének 70%-t állította elő (Nomura, C. 2018).

Jelen tanulmány először vázolja a gyarmati kormányzatiság és tudástermelés 1900 körüli jellemzőit és jelzi azokat a változásokat, amelyek az emberi közösségek és természeti környezetük kapcsolatában Csothanagpurban végbementek. A második szakasz a dzsamsedpuri acélipari komplexum ezen folyamatokra gyakorolt hatását és ezek lokális sajátosságait tárja fel.

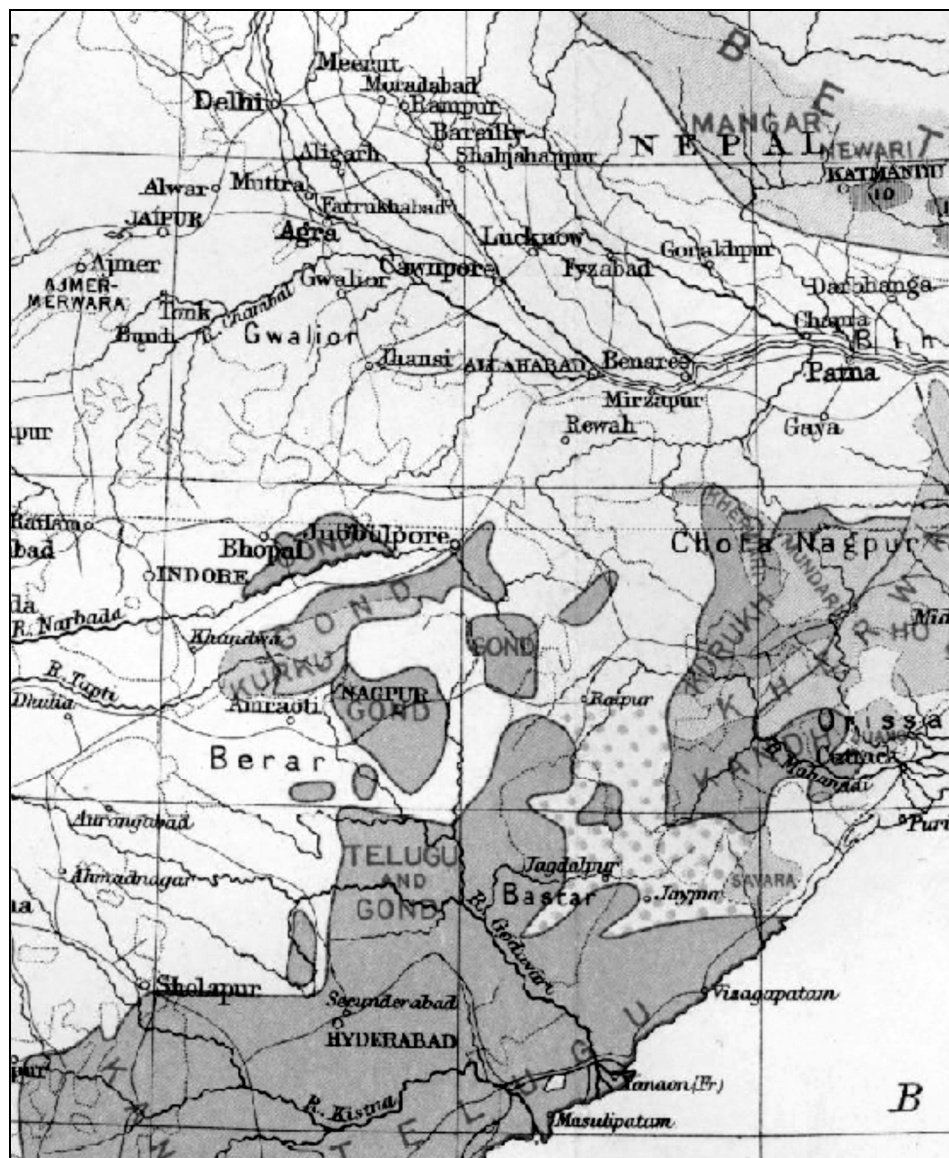
² Az Indiában az ipari beruházásokhoz szükséges kisajátítást megkönnyítő 2013-as Land Acquisition Act, valamint ennek regionális alkalmazása, az 1908-as tulajdonjogi rendezés (Chota Nagpur Tenancy Act) módosításának tekinthető Land Acquisition (Jharkhand Amendment) Act szintén ezt a történetet írja tovább.

Gyarmati kormányzatiság és „olcsó természet” Csoťanagpurban

*Törzsi lakosságból küli munkás, vad vidékből bányászati központ:
a tudástermelés és az „olcsó természet” iránti igény hatása a tájképre*

1. térkép. Szén és vasérc Csoťanagpur területén az Imperial Gazetteer of India „Economic Minerals” című térképén, 1909. (Forrás: https://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1909/pager.html?object=25)

2. térkép: Azoka a területek, ahol nem az árja nyelvek a meghatározóak az Imperial Gazetteer térképén, 1909. (Forrás: https://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1909/pager.html?object=20)

Az 1900-as évek elején, amikor a bombay-i Tata család által a vasérc források felfedezésére kiküldött csoport figyelme, az alapítás bevett narratívája szerint, a projekt ellehetetlenülése előtti utolsó pillanatban, Szingbum, valamint az ettől délre fekvő odishai terület miniállamai felé fordult (Nomura 2018), a régió

viszonyai alapvetően változtak meg. Csothanagpur északi és keleti részének tájképe a 19. század végén az agrárgazdaság válsága és a szébányászat felfutása következtében átalakult. A századfordulós gyarmati térképeken Csothanagpur olyan szürke folt volt, amely ásványkincsekben gazdag, de civilizációs szintben elmarad Bengál és a Gangesz völgyének viszonyaihoz képest. Egy 1888-ban egy Bihar területét érintő jelentős éhínség esélyét mérlegelő jelentés Csothanagpur egészét egymástól távoli falvak vidékeként írta le. A szerző szerint a falvak egyszerű kunyhókból állnak és ezeket erős testalaktú, de tudatlan törzsi lakosság lakja, akik valahogy mindig elegendő élelemmel rendelkeznek (*Report* 1888). A törzsi területek gyarmati reprezentációja azonban nem volt állandó. Az ilyen területekkel foglalkozó szövegek „a valóságot több lencsén szűrték keresztül: minisztériumi napirend, tudományos megfontolások, katonai igények, gazdasági kényszerek és az egyes kutatók személyes álláspontja és pozíciója mind szűrőként működtek” (Rycroft, J. D. – Dasgupta, S. 2011. 4.). A Csothanagpurt a 20. század első éveiben leíró botanikus, Henry Hazelfoot Haines már a helyi lakosok életmódjából következő antropogén beavatkozás káros ökológiai és gazdasági következményeire hívta fel a figyelmet, s az ipari feldolgozásra alkalmas fafajokból álló erdők lezárásában látta a megoldást: „...kevés kétség fér hozzá, hogy az emberi tevékenység (ide értve a tüzeket, legeltetést stb) a khair [*Senegalia catechu*] fának kedvezett a szállal [*Shorea robusta*] szemben. A szál hiánya mögött sok esetben az irtás áll, míg az ugyanazon társulásba tartozó mahua (*Bassia latifolia*) azon szabály értelmében, miszerint a gyümölcsfákat az ipari fánál kevésbé pusztítják, megmaradt” (Haines, H. H. 1910. 30–31.). A századfordulós brit szemlélet szerint Dzsamsedpur felépítése előtt a legfőbb gazdasági értéket a szál fa, és olyan erdei melléktermékek jelentették, mint a sellak gyanta, a méz és a papírgyártásra (helyben kosárfonásra) használt fűfélék (*Gazetteer Vol. XXIII.* 8.). Ezzel a látásmóddal függ össze, hogy a Csothanagpurral kapcsolatos, számos különböző levéltárban található 19. század végén és 20. század elején keletkezett levéltári anyag jelentős részét a birtokviszonyok „felmérése és rendezése”, vagyis átalakítása, illetve az erdőtörvény tulajdonjogi rendszerét érvényesítő dokumentumok teszi ki.³ A Csothanagpurban 1908-ban, Szingbumban hét évvel később életbe lépett *settlement* valójában kevesebb gazdasági-társadalmi differenciálódásból következő feszültséget oldott fel, mint amennyit teremtett (Tete, P. 1984; Mohapatra, P. 1985 és 1991; Das Gupta, S. 2009 és 2012)

³ Lásd például: Lacey, W. G.: Final report on the revisional survey and settlement operations of Pargana Dhalbhum in the District of Singhbhum (1934–1938), Taylor, F.E.A.: Final report on the settlement of Porahat Estate, District Singhbhum (1928–1932), Taylor, Henry James: Final report on the survey and settlement operations in the Porahat Estate, District Singhbhum, 1900–1903, Taylor, Henry James: Pir notes prepared during the settlement of the Porahat and subordinate estates, District Singhbhum, 1900–1903. A terület történetéhez releváns levéltárak: Bihar State Archives, District Collectorate Record Room (Chaibasa, Jharkhand), Regional Archives (Ranchi), a West Bengal State Archives (Kolkata), National Archives of India (New Delhi), és a British Library (London, Egysült Királyság)

legjelentősebb. Az 1899-1900-as évek eseményeinek hatása a 2000-es években is érezhető, mivel Birsa Munda legendás és tragikus személye identitásformáló erővé vált Csothanagpur adivasi mozgalmai számára. A századfordulós törzsi mozgalmak tetteinek, céljainak, hátterének és jelentőségének bemutatására itt nincs lehetőség, de bőséges szakirodalom áll rendelkezésre (Singh, K. S. 1983; Rycroft, D. 2006; Chaudhuri, B. B. 2009, Sen, A. K. 2011; Das Gupta, S. 2011, Chandra, U. 2016).

1. kép. A szénbányászat következtében égő föld alatti tüzek által okozott talajpusztulás a Dzserria szénmezőn (forrás: Ronny Sen: *End of Time* <https://yourstory.com/2017/06/jharia-coal-fire>)

A 19. század végi és 20. század eleji változások sora új települések születését és vasútvonalak építését is magában foglalta. A bányák azonban az életminőség romlását, a belső migráció tömegessé válását, valamint az erdők és termőföldnek használt területek termőképességének pusztulását hozták magukkal. Az 1916 óta folyamatosan égő föld alatti tűz és a nyomában keletkező mérgező gázok tettek több száz négyzetkilométerre kiterjedő katasztrófává. 1918-ban a birtokrendezésről (settlement) szóló jelentés már a bányászat következtében bekövetkező jelentős talajerózióról és ennek nyomán gyakori földcsuszamásokról számolt be (Gokhale: 1918–1925. 129.).

Az agrárválság és a bányászat együttesen egy sajátos munka- és létformát, a küli fogalmának csotnanagpuri változatát hozta létre. A törzsi lét a küli életforma közötti kapcsolatot és átmenetet egy a 20. század elején megjelent figyelemre méltó könyv két kiadása közötti különbség is dokumentálja. Francis Bradely-Birt, az indiai adminisztratív szolgálat tagjának *Chota Nagpur, a little known province of the Empire* című könyvének 1903-as kiadásához Earl of Northbrook, India korábbi alkirálya (1872–1876) egy rövid előszót írt. Northbrook Csothanagpurt régiót a birodalmon azon területeihez sorolta, ahol a civilizáció az erőforrásokkal való gazdálkodás, így az élelmiszer termelés és a szénbányászat fejlett módszereinek köszönhetően terjedt (Bradely-Birt, F. 1903 és 1910). A könyv egyik jellemzője, hogy figyelmet fordított a nők megjelenítésére és leírására. Sőt, a narratíva egyes kulcsfontosságú elemei éppen a nők reprezentációja nyomán

bontakoztak ki. Így például Bradley-Birt a nők megjelenésének leírásával tett különbséget ‘törzsi’ és ‘hindu’ világ között. A szantál néphez tartozó nőket a következőképpen írta le: „...tartásuk a keleti népeknél szokatlan függetlenségre és a tudatosságtól való szabadságot sugall, ami csak a Ho törzsben figyelhető meg rajtuk kívül. Inkább kellemesek, mint szépek, s jó természetük és életkedvük sugárzik” (Bradley-Birt, F. 1910. 124). Összességében, Bradley-Birt kötetének lapjain a törzsi nők nemes, vonzó vademberekként tűntek fel.

2. kép. Asszám felé tartó nők
Francis Bradley-Birt könyvében
(Forrás: <https://archive.org/details/chotanagporelitt00braduoft/page/n10>)

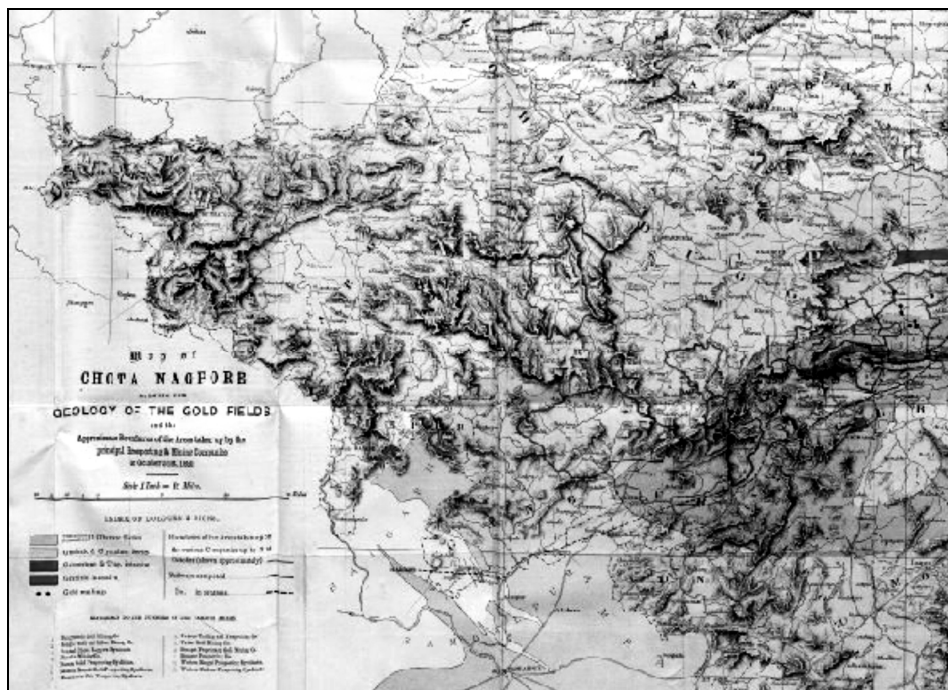
1910-ben Francis Bradley-Birt beillesztett egy iparról szóló fejezetet a könyv második kiadásába. Korábbi szerkesztési stratégiájának megfelelően, gyakran nőket ábázolt, amikor az iparban dolgozó küli munkásokról beszélt. Így írt: „A kúlik mindig brigádban dolgoznak, amelyekben gyakran az egész család benne van, férfiak, nők és gyerekek.” Az ide kapcsolódó fotókon azonban három asszámi teaültetvényekre induló nő szerepelt és egy másik csoport, amely téglákat cipelt a Dzserria szénmezőn. Bradley-Birt a modern munkaritmus hagyományokra gyakorolt hatását is a egy a nők patriarchális családra vonatkozó mondással érzékeltette: „A sietség idegen a bennszülöttek jellemétől—’ senki sem siet, ha csak nem a lányát kell kiházásítani’, mondja a közmondás— azonban mindenütt folytonos mozgást látni és a küli csoportok szünet nélkül dolgoznak, tudván tudva, hogy fizetségük a teljesítményüktől függ” (Bradley-Birt, F. 1910, 191).

A 20. század elején az a törekvés volt a Csothanagpurral kapcsolatos kormányzatiság körébe tartozó tevékenységek, főképp a tudástermelés legfontosabb mozgatórugója, hogy a „benszülöttek” által nem értékelt vagy „rosszul használt” természeti erőforrások értékes áruformákká váljanak. Csothanagpur tájképi és társadalmi viszonyainak 1900 körüli átalakítását az olcsó fa, az olcsó szén és az olcsó munkaerő iránti igény motiválta. A régiót új társadalmi hierarchiák, romló életminőség, ökológiai válságjelenségek jellemezték, valamint új politikai mozgalmak jelentek meg a régió délkeleti részében formálódó acélipari komplexum megépítésétől függetlenül is.

A TISCO kormányzatisága és Kelet-Szingbum tájképe: humánökológia, tulajdon és önszerveződés

Egy beruházás térképe

Ezeket az összefüggéseket Dzamsedpur felépülése ugyanakkor még szorosabbá tette, és felerősítette mind lokális, mind regionális léptékben (Simmons, C. P. 1977). A későbbi város térségében a 19. század végén még az arany számított a legigéretesebb ásványkincsnek. Az alábbi, 1890-ben készült térkép nem tüntetett fel települést a Szubarnakrekha és a Khorkai folyók találkozásánál, amely Szakcsi, illetve a későbbi Dzamsedpur területére esik.

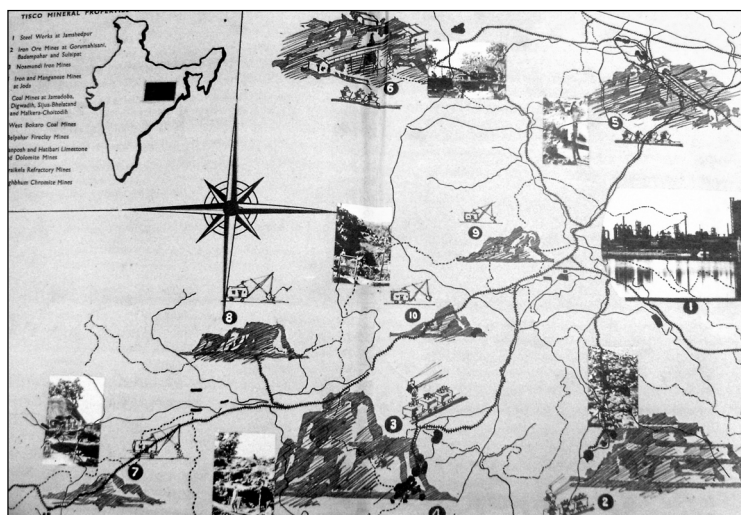

4. térkép. Aranylelőhelyek, amelyeket a bányászati cégek 1890. október 31-ig művelés alá vontak a későbbi Dzamsedpur közelében (forrás: <http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/maps/asia/zoomify137293.html>)

1907-ben azután, a lehetséges vasérc és mangán lelőhely utáni több évtizedes kutatás és a Tata család, a brit indiai kormány és a gyarmati kutatóintézetek vezetőivel folytatott tárgyalások eredményeképp egy nagy termelési kapacitásra tervezett acélgyár és egy jelentős munkástelepülés kezdett nőni a Bengal–Nagpur vasútvonal közelében, Szakcsi településnél. Alig egy évtizeddel később a terület több tízezer ember lakhelye volt és immár Dzamsedpur néven, és tervezett mintavárosként volt ismert (Sinha A. – Singh. J. 2011). A város megjelenése hatással volt Szingbum és

Manbhum közigazgatási körzetek területére, valamint Majurbhandzs kisállamra is (Pati, B. 2014 és 2016). Az 1910-es évektől évi több tízezer tonna acél és nyersvas előállítását a TISCO-t nem csak India legnagyobb ipari üzemévé, de az egész régió legnagyobb hatású tájképátalakító tényezőjévé tette. A regionális léptékű hatások közül kiemelkedett, s viszonylag jobban is ismert, a külszíni ércbányák és a mélyművelésű szénbányászat, de a levegőbe és a vizekbe kibocsátott szennyező anyagok és az infrastruktúra kiépítésével járó erdőirtás is visszafordíthatatlan, és globálisan az antropocén korszakba sodró jelenségekké nőttek.

A TISCO-projekt megvalósításában részt vevők úgy gondolták, hogy az ércet utáni kutatás során hidat építenek a benszülött fémolvasztók elveszett világa és a modern technológia között. Az expedíciót leíró indiai geológus, Pramatha Nath Bose (1855–1934) elképzelése szerint: „az olvasztást végzők igen nagyszámú családja” híján volt a műszaki ismereteknek. Az első vezérigazgató, John Lawrence Keenan (1883–1965) ezen benszülöttek időtlen munkamódszereit a természetes elszigeteltséggel magyarázta. A TISCO-projekt legfontosabb etnográfusa mindamellett Verrier Elwin, a korszak legnagyobb hatású néprajzosa-antropológusa volt (Guha, R. 1999 és Prasad, A. 2011). Elwin hősies, a faji hierarchiát pontosan megtartó tablók sorát festette meg: „Röviddel ezután, Perin és Weld, P.N. Bose társaságában ismét megtapasztalták az úttalan dzsungel felfedezésével járó veszélyeket, kényelmetlenségeket és jókedvet. Törzsi acélmunkások sora vezette őket, akik szerény olvasztóberendezéseikkel évszázadok óta aknázták ki a lelőhelyeket. Végül rátaláltak a magas, közel háromezer lábnyira kiemelkedő Gorumahisani-hegyet, amely kivételesen jó tárolója a vasércnek...” (Elwin, V. 1958. 30–31.). A beruházás ezen leírásai azt húzzák alá, hogy a terület határvidék jellegét öltött, ahol egzotikus jelenségek, nehézségek és a táj átalakításából eredő anyagi haszon voltak a leggyakoribb tapasztalások.

5. térkép.
A TISCO
bányák
helyzetét
reprezentáló
térkép Verrier
Elwin: *The
Story of Tata
Steel* című
könyvének
belső borító-
járól (forrás:
British Library)

A terület közlekedési- és településhálózat átalakításának logikáját az üzemtől délre levő vasércbányák, az északi szénbányák és az acélgyár közötti kapcsolat, a gyártási folyamat vízszükséglete, valamint a dolgozók utaztatásának követelménye adta. A térbeli változásokat a korabeli térképek csak részben tükrözték, mivel, amint ahogy azt Dzamsedpur is példázza, a bányákhoz kapcsolódó települések nem váltak közigazgatási központtá. Az acél készítéshez szükséges szén és ásványi anyagok és a víz iránti igény nyomán kialakuló új útvonalak, tájsebek és emberi települések az erdőterület jelentős csökkenéséhez és járványok kialakulásához vezettek.

Dzamsedpur felépülése jelentős változásokat eredményezett a régió tulajdonjogi, igazgatási és ökológiai térképén. A várostól délre fekvő területek Csotanagpur északabbi bányavidékhez kezdtek hasonlítani. Clemesna ezredes, az Indiai Orvosi Szolgálat (Indian Medical Service) magas rangú tagja volt az első, aki a TISCO által átalakított terület orvosi-földrajzi felmérését elvégezte. Elsősorban a malária és kolera járványok kitörésének esélye érdekelte. A Clemesna által adott topográfia fő elemei a vasútvonal, a bányák és a bungalók voltak. A vasútvonalak túlsó oldalán nagy kiterjedésű árasztásos művelést látott, amely ugyan jelentős veszélyforrást volt a malária szempontjából, azonban, olyan terület, amelyet „túl sokba kerülne megvenni és lezárni”. A TISCO területi hálózatának déli része felé haladva azt találta, hogy a Gorumahisani vasérc bánya munkástelepén az egész monszun évszak alatt folyó két vagy három vízfolyásban élő vektor szúnyogokfajok miatt az ott élő gyermekek harmada mutatta a malária tüneteit. A malária elterjedésének térképén a Dzserria szénmező Klotidih és Bhelatand bányái voltak a legjobb állapotban, azonban éppen ezeken a helyeken volt a legrosszabb a helyzet kolera szempontjából. Clemesna véleménye az volt, hogy egy a kutakból kiinduló csatornarendszer lenne a megoldás. Ezen kívül azon az állásponton volt, hogy a fertőzöttség olyan fokú, hogy fel kell vásárolni a rizsföldeket és meg kell szüntetni a vízgyűjtőket. Celemesna ezredes fellépett a Szakcsi körüli építkezések nyomán hátrahagyott gödrök betemetése érdekében is.

3. kép. A malária és kolera terjedésének kedvező vízfelületek a Szakcsi körüli építkezések nyomán (forrás: tatasteel100.com)

Szakcsi környékén nagyarányú erdőirtás is zajlott. Az acélgyár működésének korai időszakból származó térképek tartalmaznak néhány arra vonatkozó jelzést, hogy milyen lehetett a birtokjogi rendezés az 1910-es években, de rendkívül kevés az 1907 előtti Szakcsi, Golumuri, Kalimati és Szonari, vagy más, Dzamsedpur térképéről ismerős korabeli települések helyzetére vonatkozó információ. 1919-ben Harold Mann azzal kezdte Szakcsiról szóló jelentését, hogy a táj teljesen átalakult a project indulása óta: „különböző városok épültek fel és a dzsungel teljesen ki lett irtva (cleared), annyira, hogy már csak nagyon kevés fa maradt, kivéve azokat, amelyeket újonnan ültettek, illetve amelyek Susingeria területén vannak, amely mostanáig tilalmazott erdő [...] Azon a területen túlmenően, amely már most is a Vállalat tulajdonában áll és amelyeket megvásárolni készül, a Bengal–Nagpur vasút és a Korkai folyó túloldalán is jelentős területeken irtották ki az erdőt, s ahol falvak nőttek ki, vagy telepek” (Mann 1919. 3.). A jelentés rövidebb változatában Mann azon az állásponton volt, hogy a „A Vállalatnak ki kell jelölnie egy területet, ahol a benszüllött kúlik falusi telepeket alapíthatnak...Az elérhető területet a Dakidih szurdoknál kell városi és falusi területre osztani.”⁴ F.C. Temple, aki Dzamsedpur egyik hivatalos tervezője volt, a következő leírást adta: „Amikor az üzem működni kezdett legfeljebb negyven vagy ötven kunyhóból álló falvak voltak Kalimati, Szusingeria, Golumuri, Szakcsi, Beldih, Kadma, Bhetia, Khutadih, Uljan, Gumriagora és Sonari területén, hasonlóan ahhoz, ahogy az manapság Dzodsoberah, Nildih, Murakati, Mohorda és Bara kinéz” (Temple, F. C. 1928. 268.). A vállalati levéltár azonban nagyrészt hallgat arról, hogy a drasztikus átalakítással szemben volt-e ellenállás. Egy 1932-ben kinyomtatott brossúra nagyvonalú kártalanításról tett említést.⁵

Amint fentebb már láttuk, a birtokjogi rendezés a 19. század végén és a 20. század elején elsőbbséget és előnyt adott az őslakos lakosság elitjének. Ez a hozzáállás azonban az 1930-as években, a rendezés felülvizsgálatának idején, megváltozott. A város felügyeletére kijelölt fő hivatalnok, T.H. Bird, 1938-ban arról biztosította az igazgatóságot, hogy „Ami az egyes falvakban figyelembe veendő szokásjogot illeti, kijelentették, hogy a falvakban egyedül a Steel Company [TISCO]-nek van joga a khas [államkincstári területek] irtás és erdőterületeire.” Azonban mégis volt egy olyan változás, amely a vállalat vezetőinek szempontjából aggodalomra adott okot: a tanyák tulajdonosait hátralékre hivatkozva nem lehetett volna kitenni.⁶ Ezen a ponton találkozott az új, kisbirtokosi politikai nyelvet alkalmazó Swami Sahajanand és Dzamsedpur története is.⁷ Sahajanand ugyanis egy fejezetet szentelt

⁴ TATA Steel Archive (TAS) Report on Investigations with regard to Social Welfare Work at Jamshedpur. Summary of recommendations 27th March 1919

⁵ TAS Brochures

⁶ TAS GMC box no. 311 File no. 172 n.152–128. Ghandy levele Sri Krishna Sinha-nak, Bihar kormányának belügyminiszteréhez, 1938. február 15.

⁷ 1929-ben alapította meg a Bihar Provincial Kisan Sabha. Ezzel ő let a legerősebb kigazda mozgalom vezetője Indiában. A szervezet taglétszáma 1935-ben 80 000, 1928-ban 250 000 körül volt. Lásd Manish Thakur – Nabanipa Bhattacharjee: Swami Sahajanand Saraswati – A Contested Legacy, www.kafila.org 18 June 2012

a városnak The Peasants of Jamshedpur [Jharkhand ke Kisan] című alapmunkájában. Ebben egy hozzá 1939-ben eljuttatott panaszlevélre hivatkozva megadja azon falvak listáját, amelyek földbérleti díjjal tartoztak a TISCO-nak.⁸ A bérleti díjak annak ellenére nőttek, hogy 1909-ben a gyarmati adminisztráció fix tételeket állapított meg. Eközben a kilakoltatások jogszerűtlen tartózkodás és hátralék címén folytak. Az infrastruktúrában semmilyen fejlesztés nem volt. A panaszosok szerint a legnagyobb kár mindamellett a mezőgazdasági termelés kapacitásában keletkezett, mivel a legelőkből téglagyárak lettek, s ez a falvak elhagyására kényszeríti a lakosokat (Hauser 1995: 189–192).

4. kép. Konvoj Szakcsi közelében (forrás: tatasteel100.com)

Dzsamsedpur térsége a 20. század első felében tehát egy olyan határvidék volt, amelyet a brit igazgatás erdőterületekre vonatkozó hegemonia igénye és fellépése mellett jelentős részben az acélgyártás folyamatát és a kapcsolódó termékálcokot átfogó vállalat formált.

Földtulajdonjog mint az önszerveződés korláta?

A regionális szinten zajló változások közül Dzsamsedpur mindennapjait a bányák által biztosított nyersanyag, a Subarnarekha folyó, a törzsi lakosság kúlivá válása, a vasútvonalak által biztosított összeköttetések, valamint a TISCO vállalat földtulajdonosi szerepköre formálta. A földterület fölötti ellenőrzés a TISCO számára nem csak a tőkefelhalmozás egy tényezőjét jelentette. A TISCO birtokában volt azon területek jelentős része is, ahol Dzsamsedpur lakosai éltek. Így a bérleti díjakra, kilakoltatásra és területhasználatra vonatkozó döntések a vállalat dominancia iránti igényének részét képezték. Érdemes tehát felfigyelni arra, hogy a vállalat

⁸ Ez a beszámoló a Bombay Sentinel című napilap 1939. július 7-i számában is megjelent. TAS IR box. no. 152 File L-89.

földbirtokos minősége jelentős mértékben befolyásolta a városi, immár nem az adivasi reprezentációhoz kötődő, politikai-kulturális önszerveződés lehetőségeit is.

1939 októberében Abdul Bari, aki 1936-ban lett a Tata Workers' Union szakszervezet elnöke, két olyan eset kapcsán tett panaszt, amelyben kisebb szakszervezetek tisztviselőit tették ki bérleményeikből részben hátralékra hivatkozva, részben pedig azért mert állítólag más bérlők arról panaszkodtak, hogy a szakszervezeti összejövételek túl nagy zajjal és zsúfoltsággal jártak. Bari az esetek kapcsán nemkívánatos paradoxonként értékelte, hogy a szakszervezetek a vállalatától kell, hogy béreljenek minden helyiséget, mivel szinte minden ingatlan a TISCO tulajdonában van. A Bari és a városi adminisztráció közötti levelezés világossá teszi, hogy az egyik szakszervezeti vezető, N.C. Paul, valóban jelentős nehézségekkel kellett, hogy szembenézzen. Paul négy kis területet bérelt, amelyek összesen 300m²-t tettek ki, s összesen egy kunyhót épített. 1936-ban és 1937-ben ezeket a területeket elzálogosította egy kereskedőnek, akinek a Golmuri piacon volt boltja. Azonban 1939 márciusában elbocsátották a Cable Company-től, ahol a helyi szakszervezet egyik tisztviselője volt, s ezután egyáltalán nem tudott törleszteni. A földüggyekért felelős városi adminisztrátor akkor volt hajlandó felfüggeszteni a kilakoltatását, ha egy összegben visszafizeti a hátralékát. Az már nem derül ki a fennmaradt iratokból, hogy mi lett az ügy vége.⁹ Egy másik esetben a várost a TISCO nevében adminisztráló hivatalnokok azért figyelmeztettek egy bizonyos B.N. Ghose-t, amiért az úgy adta bérbe bérleményét az egyik városban működő szakszervezetnek, hogy erről nem tájékoztatta a vállalatot, ráadásul ezzel ismét csak zavarta a szomszédokat.¹⁰ Ezek az esetek azt mutatják, hogy a szakszervezetek már csak azért is függtek a vállalatától, mert tisztviselőik és minden munkás fizetőképessége, így lakhatásuk is, teljes mértékben attól függött, hogy van-e állásuk a város valamelyik üzemében. Másrészt, a földtulajdon jogok olyan erős lapot adtak a vállalat kezébe, amellyel tönkretehette a szakszervezetek infrastrukturális hátterét még akkor is, ha a városirányítási hivatalnokok mindig azt hangsúlyozták, hogy ők csak hátralék és rendszabályok megszegése miatt lakoltatnak ki vagy küldenek felszólítást.

A szakszervezet, vállalat és földtulajdonosi jogok összefüggése terén legalább ilyen figyelemreméltó az az elhúzódó konfliktus, amely Mango falu és az egyik legnagyobb jelentőségű szakszervezeti vezető, Maneck Homi között zajlott 1927-től. Az eseménysorról Sahajanand him már idézett munkája tudósít. A szerző Homi pozíciójáról azt állítja, hogy egyike volt azon földbirtokosoknak, akik nagyobb tudással bírtak, mint a helyi lakosság, s ezért könnyen kizsákmányolták a Ho és Bhumi törzsek tagjait és másokat is. Sahajanand szövegének jelentős része a Homival szemben hozott bírósági határozatokon alapul. Ezek a bírói döntések felszólították a szakszervezeti vezetőt, hogy hagyjon fel az erőforrások jogtalan használatával, így például a fák engedély nélküli kivágásával és engedjen azokhoz hozzáférést a helyi lakosoknak, akiknek akkor már generációk óta joga volt az

⁹ TAS IR box no. 152 file no. L-84.

¹⁰ TAS IR box no. 152 file no. L-84.

erdőhasználatához (Hauser, W. 1995. 193–194). Ez az incidens arra mutat rá, hogy a határvidéken belül a konfliktusok szereplői nem voltak magától értetődőek. Homi életének jelentős részét a TISCO-val való szembenállás tette ki, s ebből öt évet börtönben töltött. Ugyanakkor, Dzsamesedpur külterületén a földterület és az erdőterület jelentette erőforrások használata kapcsán szembekerült olyan helyiekkel, akiket a TISCO küli munkásként potenciálisan kizsákmányolt. Ezt a konfliktust a vállalatvezetés politikai eszközként a Homi által vezetett független szakszervezet, és személyesen Homi hiteletelenítésére használta fel (Hauser, W. 1995. 191).

Nem csak a város külső területein és nem csak a szakszervezeti mozgalom vonatkozásában voltak földhasználattal kapcsolatos konfliktusok. 1939 júniusában néhány, a vállalat hivatalos álláspontja szerint koldusnak vagy fakírnak minősülő személy nem volt hajlandó elhagyni egy területet, ami a gyárterülethez közel, attól délre helyezkedett el. Ez a különös csoport egy banyan fa körül gyűlt össze és azt állították, hogy az egy dargah, vagyis imahely. Hiába próbálták az örök elzavarni őket, a hívek héhány héten belül 35 kunyhót építettek a szentély közelében. A városi adminisztráció úgy döntött, hogy jogi eljárást kezdeményez magánterület illetéktelen megsértésének vádjával. A csajbaszai magisztrátus el is ítélte a fő vádlottat, Syed Akbar Shah-t és jelentős, 10 rúpiás büntetést rótt ki, amelynek meg nem fizetése esetén 14 nap fegyházbüntetést helyezett kilátásba. A vádlott tudatosan ez utóbbit választotta. A vállalatvezetés úgy határozott, hogy kettő kivételével az összes kunyhót le kell bonatni. Az elítéltek tulajdonához azonban nem nyúltak, amíg azok ki nem szabadultak a börtönből. A „fakírok” azonban ellenvádat terjesztettek elő a városi igazgatás vezetői és a körzet földügyekért felelős hivatalnoka Ellen. Syed Akbar Shah azt állította, hogy már évtizedek óta folytatott a helyszínen vallási tevékenységet, és amit tett az nem bűncselekmény. A panaszt a Puruliában működő körzeti hivatalnoknak címezték. A vállalat részéről J.J. Ghandy azt válaszolta, hogy még szóbeli bizonyíték sincs arra, hogy a kérdéses fánál 1938 júniusa előtt is vallási helyszín volt. Hozzátette azt is, hogy elengedhetetlen, hogy a földmérők elkezd-hessék a munkát a helyszínen, mivel a tervek szerint a területen üzletközpont épül. Bizonytalan, hogy mi lett az ügy kimenetele.¹¹ Az elhúzódoó bírósági vita arra utal, hogy a vállalat sem feltétlen akarta kiélezni a helyzetet, s ezzel fokozni a vallási érzelmeket egy olyan évben, amikor a hindu-muszlim viszony már feszült volt. Ugyanerre utal az a mozzanat is, hogy Syed Akbar Shah kunyhóját nem bontották le. Figyelemre méltó Akbar Shah és követőinek lépése is, akik tudták, hogy hová és hogyan kell fellebezést benyújtani a gyarmati viszonyok között.

A regionális térbeli hálózatot megváltoztató tájatalakítás nyomán születő Dzsamesedpur földtulajdon viszonyai nem jutottak nyugvópontra a domináns nagyvállalat és vezetési struktúra megjelenésével. Önkormányzatiságról szó sem volt. A térhasználattal összefüggő konfliktusok az ipari viszonyok és a későgyarmati korszak vallási életének izgalmába csomagolva is folytatódtak.

¹¹ TAS GMC box no.312 file no.173

Dzsamsedpur névrajza a terület és a táj történetének több rétegét tartja a felszínen, és így a horizontális elkülönülés múltjába és dinamikájába is bepillantást enged. Az egyik réteg a TISCO előtti helyneveket jelenti. Az 1919-es névadó ceremónia előtt a település a Szakcsi nevet viselte. Itt épültek fel a vállalati elit házai, s itt alakult ki a legnagyobb presztízzsel rendelkező piactér is. A vasútállomás egykor Kalimati, ma Tatanagar, de Kalimati út és negyed ma is létezik. Szakcsitól keletre Golmuri falu helyén az 1920-as évek elején helyi bányákra települve önöntöde létesült. Egy északi falu, Sonari, a repülőtér helyszíne lett, míg az egykori északi, törzsi eredetű munkások és pásztorok által lakott külsőség Mango és a déli Parsudih ma belső területek. Egy másik, horizontálisan elkülönülő réteget az iparosítás jelenti, így létezhet Telco Colony, Burma Mines vagy TISCO Colony. Néhány helynév a történeti emlékezetre utal, ilyen Birsza Munda és Adityapur, amely Májurbándzs, a szomszédos kisállam utolsó uralkodójáról kapta a nevét. Mindazonáltal ma már mindez a 21. század eleji India helynév használati normáinak keretén belülre került: a hindu és muszlim területek elkülönülése, a lakóparkok zónás névadása, és a fogyasztásorientált fő közlekedési utak dominálnak.

Összegzés

A tanulmány első része rámutatott a gyarmati kormányzatiság azon tudástermelésre alapozó elemeire, amelyek Csoatanagpur régiót ismeretlen határvidékből kiaknázott nyersanyag bázissá alakították a 20. század elején. Az egyes fajokat kommodifikáló erdészeti, valamint adó- és tulajdonjogi politika, a vasútépítés, a nagyarányú szénbányászat megindulása, és a területen élő törzsek minderre adott válaszainak eredői között az instabil élelmiszergazdálkodás, visszatérő éhínségek, a munkakeresés céljával meginduló vándorlás és az új őslakos, adivasi politikai ideológiák voltak a legmarkánsabbak. Azt is láttuk, hogy a TISCO vállalat által dominált Dzsamsedpur építésének folyamata járványok formájában megnyilvánuló, lokális humánökológiai válságot eredményezett. A vállalat vezetése földbirtokosként is illeszkedett a gyarmati kormányzáshoz. Az önálló politikai hangot megjelenítő szereplőkkel szemben a vállalati kormányzás logikája mentén élt föld és telektulajdonosi jogaival. Válaszul, a közösségek egy része a gyarmati jogrendszerhez fordult védelemért. Ezen folyamatoknak és történeteknek két tanulsága van. Egyrészt, a 19. század során, a gyarmati adminisztráció nézőpontjából határvidéknek számító területeken a szennyező anyagok keletkezésével járó ipari folyamatok, tájsebek és regionális léptékben jelentkező ökológiai összeomlás történetiségének kutatása során a gyarmati és vállalati kormányzatiságot, valamint a kettő közötti kapcsolatok változásait is vizsgálni kell. Másfelől, a kormányzati és/vagy magánvállalati eszközökkel életre hívott ipari termelés nyomán keletkező egyenlőtlenségek történetisége nem struktúrák és pozíciók összessége: a társadalomra, tájra vonatkozó, különböző csoportok által képzett tudás formálódása és az új elemek egymásba fonódása ugyanilyen fontos. Ezek együttese képezi az antropocén kor történetét.

A gyarmati határvidéki tér az antropocén korszaknak nem csak laboratóriuma, hanem az új korszak formálódásának színhelye is. Az ilyen területek vizsgálata azért releváns, mert a levont következtetések nyomán az antropocén és a kirekesztettség kapcsolatára vonatkozó kérdéseket fogalmazhatunk meg nem-gyarmati régiókra is.

Kiadatlan források

Mann, Harold: Report on Investigations with regard to Social Welfare Work at Jamshedpur, Bombay, 1919.

Report on the Condition of the Lower Classes of Population in Bengal, Calcutta, 1888.

Tata Steel Archives (TAS)

Industrial Relation (IR)

General Manager's Correspondence (GMC)

Welfare

Irodalom

ANTAL A. (2018): Az antropocén és az ökológiai marxizmus. In: *Korunk* 1. pp. 49–57.

BALOGH R. (2019): A történettudomány válsága és haszna az antropocén témák tükrében: egyenlőtlenség, hatalom, világrendszer, ellenállás és deep history. *Fordulat* 25. pp. 269–275.

BALOGH R. (2018): Éhezés, élelmezés és modernitás a gyarmati Indiában, 1920–1950. *Világtörténet* 8. 4. pp. 633–650.

BRADELY-BIRT, F. (1910): Chota Nagpur. A Little-known province of the Empire, Calcutta.

CHANDRA, U. (2013): Beyond subalternity: land, community and the state in contemporary Jharkhand. *Contemporary South Asia* 21. 1. pp. 52–61.

CHANDRA, U. (2016): Flaming fields and forest fires: Agrarian transformations and the making of Birsa Munda's rebellion. *The Indian Economic and Social History Review* 53. 1. pp. 69–98.

CHAUDHURI, B. B. (2009): Revaluation of Tradition in the Ideology of the Radical Adivasi Resistance in Colonial Eastern India, 1855–1932. *Indian Historical Review* 36. 2. pp. 273–305. és *Indian Historical Review* 37. 1. pp. 39–62.

DAMODARAN, V. (1995): Famine in a Forest Tract. *Ecological Change and the Causes of the 1897 Famine in Chotanagpur. Environment and History* 1. 2. pp. 129–158.

DAS GUPTA, S. (2009): Accessing nature: Agrarian change, forest laws and their impact on an adivasi economy in colonial India. *Conservation and Society* 7. 4. pp. 227–238.

DAS GUPTA, S. (2011): Adivasis and the Raj: Socio-economic Transition of the Hos, 1820–1932, Orient Blackswan, Delhi. 384 p.

DAS GUPTA, S. (2012): Colonial Rule and Agrarian Transition in Singhbhum. In: Das Gupta, S. – Basu, R. S.: *Narratives from the Margins: Aspects of Adivasi History in India*. Primus, Delhi. pp. 157–181.

DASGUPTA, S.: Adivasi studies: From a historian's perspective. *History Compass* 16. 10. e12486. pp. 1–11.

DASGUPTA, S. (2015): Beyond the Frames of Environmental History: Reading an adivasi movement in colonial India. *NML Occasional Papers* 51. Nehru Memorial Museum and Library, New Delhi. 39 p.

ELWIN, V. (1958): *The Story of Tata Steel*. Bombay. 117 p.

GOKHALE, B. K. (1928): *Final Report of the Survey and Settlement Operations in the District of Manbhum 1918–1925*. Superintendent Government Printing, Bihar and Orissa, Patna. 253 p. <http://csllibrary.nvli.in/handle/123456789/1>

- GUHA, R. (1999): *Savaging the Civilized. Verrier Elwin, His Tribals, and India.* University of Chicago Press, Chicago és London. 398 p.
- GUPTA, D. (2011): *Moral Minefield.* Has Tata Steel, one of India's oldest and most-admired corporates, diverged from the ethical path laid down by its founding fathers? Caravan, <https://caravanmagazine.in/business/moral-minefield>
- HAINES, H. H. (1910): *A Forest Flora of Chota Nagpur Including Gangpur and the Santal-Parganahs: a Description of All the Indigenous Trees, Shrubs and Climbers, the Principal Economic Herbs, and the Most Commonly Cultivated Trees and Shrubs,* Superintendent of Government Printing, Calcutta. 634 p.
- HAUSER, W. (1995): *Swami Sahajanand and the Peasants of Jharkhand: A View from 1941.* Manohar, Delhi. 369 p.
- Imperial Gazetteer of India, volume XXIII. 8. https://dsal.uchicago.edu/reference/gazetteer/pager.html?objectid=DS405.1.I34_V23_014.gif
- MOHAPATRA, P. P. (1985): *Coolies and Colliers: A Study of the Agrarian Context of Labour Migration from Chotanagpur, 1880–1920.* *Studies in History* 1. pp. 247–303.
- MOHAPATRA, P. P. (1991): *Class Conflict and Agrarian Regimes in Chotanagpur, 1860–1950.* *The Indian Economic and Social History Review* 28. pp. 1–42.
- MOORE, J. W. (2015): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital,* Verso, London. 316 p.
- NOMURA, C. (2018): *The House of Tata Meets the Second Industrial Revolution,* Springer, Szingapúr. 287 p.
- PANDEY, R. (2019): *Mining and Anthropology in Indian Industrialism* In. BEHERA, M. C.: *Shifting Perspectives in Tribal Studies. From Anthropological Approach to Interdisciplinarity and Consilience,* Springer, Szingapúr. pp. 273–290.
- PATI, B. (2014): *Beyond Geographical Boundaries: Chotanagpur and North-Western Orissa, 1850s – 1930s* In. SINGH, L. – PATI, B. (eds.): *Colonial and Contemporary Bihar and Jharkhand.* Primus, Delhi. pp. 11–27.
- PATI, B. (2016): *The Rhythms of Change and Devastation: Colonial Capitalism and the World of the Socially Excluded in Orissa.* *Social Scientist*, 44, 7/8, pp. 27–51.
- PRASAD, A. (2011): *Against Ecological Romanticism. Verrier Elwin and the Making of an Anti-Modern Tribal Identity.* Three Essays, Delhi. 150 p.
- REDCLIFT, M. R. (2006): *Frontiers. Histories of Civil Society and Nature.* MIT Press, Cambridge MA. 251 p.
- RUSSELL, L. (2001): *Colonial frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies.* Manchester University Press, Manchester. 256 p.
- SEN, A. K. (2011): *Reconstructing an event: the Great Rebellion of 1857-8 and Singbhum Indigenes* In. RYCROFT J. D. – DASGUPTA S. (eds.): *The Politics of Belonging in India,* Routledge, Abingdon és New York. pp. 82–96.
- SIMMONS, C. P. (1977): *Vertical Integration and the Indian Steel Industry: The Colliery Establishment of the Tata Iron and Steel Company, 1907–56.* *Modern Asian Studies* 11. pp. 127–148.
- SINHA, A. – SINGH J. (2011): *Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India.* *Journal of Planning History*, 10. 4. pp. 263–281.
- TEMPLE, F. C. (1928): *Jamshedpur. The Birth and First Twenty Years of an Industrial Town in India.* *Journal of the Town Planning Institute*, 14. 12.
- TETE, P. (1984): *A missionary social worker in India: J.B. Hoffmann, the Chota Nagpur Tenancy Act and the Catholic Co-operatives, 1893–1928.* *Universita Gregoriana, Roma.* 191 p.